

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد شیراز

نشانه های سیاسی شدن دین در جوامع اسلامی (تاریخ، سیاست، دین، فقه)

دکتر عبدالحسین رضایی راد. دانشیار دانشگاه شهید چمران اهواز

دکترای فقه و حقوق اسلامی

ایمیل: ahrr39@scu.ac.ir

چکیده

سیاسی شدن دین، به معنای آن است که دین که وسیله ای برای حفظ انسجام جامعه و سلامت زندگی بشر است به عنوان ابزاری برای حفظ حکومت به کار گرفته شود و به جای آن که حکومت در خدمت اهداف دین باشد دین خدمتگزار حکومت و اهداف آن می گردد.

در این تحقیق با هدف پیشگیری از آفت سیاسی شدن دین در آینده جوامع اسلامی و جدا کردن حساب سیاست های جاه طلبانه و مستبدانه حکام نا اهل، از حساب دین، نشانه ها و علائم بروز این آفت در جوامع اسلامی با مطالعه تاریخ جوامع اسلامی و حکومت هائی که با نام اسلام حکومت کرده اند شناسائی شده و سیاسی شدن امر به معروف و نهی از منکر که یکی از مهم ترین و اساسی ترین دستورات دینی است به عنوان شاخصی از سیاسی شدن دین مورد تحقیق قرار می گیرد و در محورهای زیر به بحث گذاشته می شود.

- ۱- عزل و نصب های بی ضابطه
- ۲- استفاده های فرقه ای و جناحی
- ۳- تشریفاتی شدن

کلید واژه ها: سیاست، دین، تمدن اسلامی، تاریخ اسلام، معروف، منکر، حسبه، احتساب، محتسب

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد تهران

درآمد علمی و پژوهشی

96170-82201

مقدمه

تشکیل حکومت دینی به عنوان وسیله ای برای حفظ و تقویت ارزش های دینی در جامعه و نزدیک کردن سیاست های حکومتی به اهداف الهی ادیان، از دیرباز، آرزوی بشر بوده و در قرآن کریم نیز به مستضعفان وعده داده شده (سوره قصص آیه ۵ و سوره نور آیه ۵۵) و در ادعیه مأثور از معصومین نیز از خدا خواسته شده (قمی شیخ عباس، مفاتیح الجنان، دعای افتتاح ص ۲۶۸) اما متأسفانه چنین وعده ای تا کنون محقق نشده و در هیچ مقطعی از تاریخ، رهبران الهی، آن چنان که شایسته مقام ایشان بوده است بر حکومت ها تسلط نیافته و برای پیاده کردن اهداف دین با استفاده از امکانات وسیع حکومتی توفیقی بدست نیاورده اند و آن را به آخر الزمان و دوره امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف حواله کرده اند (برای نمونه ر.ک مفید، ارشاد ج ۲ ص ۳۸۳ و نعمائی غیبیه ص ۲۳۱ و فیض الاسلام، نهج البلاغه خطبه ۱۳۸). و حتی بسیاری از دانشمندان مبارز و مصلح آرزوی دیدن یک روز حکومت حقه اسلامی را داشته اند امام این آرزو را با خود به گور برده اند (به عنوان نمونه در خاطرات دکتر شریعتی و شهید نواب صفوی و بسیاری دیگر از شهدای انقلاب اسلامی ایران چنین جملاتی مشاهده می شود) و این، فاجعه ای بسیار اسفبار است که امکانات گسترده و وسیع حکومتی که می تواند مهم ترین ابزار در خدمت اهداف متعالی انبیاء و ارزش های الهی باشد از اهداف دینی فاصله گرفته و در اکثر موارد در مقابل و در تضاد با آن قرار گرفته است. اما آن چه از این هم اسفبارتر است، روی کار آمدن حکومت هائی است که نام دین را با خود یدک کشیده اند و خود را خلیفه خدا در زمین و احیاء گر سنت ها دانسته اند اما در عمل و در باطن امر معکوس این معادله را دنبال کرده اند و به جای آن که حکومت را وسیله ای برای حفظ و اجرای دین بدانند، دین را در خدمت اهداف حکومت در آورده اند و جاه طلبی ها و شهوت پرستی های پنهان خود را با تظاهر به دین و با بهره برداری از احساسات و عواطف دینی جامعه تثبیت کرده و گسترش داده اند و با این کار چهره ای نفرت انگیز خشن و ظالمانه از دین را به معرض ظهور نشانده اند و دین را از درون آسیب پذیر و از اهداف و محتوای حقیقی خود خالی کرده اند و به تعبیر امام علی (ع) پوستینی وارونه بر تن دین کرده (فیض الاسلام، ترجمه و شرح نهج البلاغه، امام علی، خطبه ۱۰۷) و آن را مثل پوستین وارونه وحشت انگیز و ترسناک نمایش داده و موجب فرار مردم از دین گردیده اند.

این تحقیق در صدد است به منظور پیشگیری از این آفت بزرگ با جمع آوری نمونه هائی از سیاسی شدن دین در تاریخ جوامع اسلامی، علائم گرفتار شدن حکومت های منسوب به دین را به این آفت برای نسل های آینده شناسائی و تدوین کند و دامن دین را از خشونت ها و جنایت هائی که به نام دین به وقوع پیوسته است پاک سازد.

بیان مسئله

در منابع علوم سیاسی تعریف های مختلفی از واژه سیاست ارایه شده است (ر.ک طباطبائی، جواد، زوال اندیشه سیاسی در ایران، نشر کویر ۱۳۸۷ ص ۲۲ و ژولین فروند، سیاست چیست، ترجمه عبدالوهاب احمدی نشر آگه ۱۳۸۴ ص ۲۱۳) ولی در همه آن ها، سیاست معنای مثبت و صحیحی دارد و مقصود از آن، اداره و تنظیم امور جامعه ای بزرگ است در جهت تأمین هدفی خاص (ر.ک فراتی، عبدالوهاب، رهیافتی بر علم سیاست ص ۲۳)، اما «سیاسی شدن» به معنای منفی آن سابقه زیادی ندارد و غالباً در مواردی به کار می رود که سیاستمداران و حکام در تصمیمات خود از اهداف و مبانی حکومت فاصله گرفته و تدبیرات سیاسی خود را به شکل منحرفانه به کار گرفته و سیاست را صرفاً برای حفظ حکومت و قدرت خود به کار می گیرند نه برای رسیدن به سعادت و نیک بختی و رفاه و آسایش عمومی و عدالت اجتماعی و به جای آن که سیاست بر مبنای ایدئولوژی و مکتب باشد، مکتب بر مبنای حکومت و سیاست ها پایه ریزی شده و توجیه و تأویل می گردد و به جای آن که سیاست ابزار باشد، هدف می شود و دین به جای آن که هدف و محور باشد به صورت روبرنا و ابزار در می آید و این امر می تواند برای دوام و ثبات و هدفمندی جامعه زیان بخش و مخرب باشد و فرهنگ و اقتصاد و حقوق و دین و مقولاتی از این دست را که نیازمند مطالعه و برنامه های عمیق و بلند مدت هستند، دستخوش سود جوئی های سود جویان و قدرت طلبی قدرت طلبان و قربانی تصمیمات مقطعی و زودگذر حکام کند و

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد شیراز

دوره نوزدهم، آبان ماه ۱۳۹۶

96170-82201

حرکتی دو رایی یار و به عقب را به ارمغان آورد و دین و سایر مقولات اجتماعی را در قبض و بسط های سیاسی اسیر سازد و انسجام و هدفمندی جامعه را تحت الشعاع تصمیمات مقطعی و کوتاه مدت قرار دهد و هر دولتی تصمیمات دولت قبلی را خنثی کند. متأسفانه در تاریخ جوامع اسلامی می توان علائمی از این آفت بزرگ را مشاهده کرد که شایسته است در تحقیق هایی از این دست علائم این آفت شناسائی شود تا نسل های آینده از آن پیشگیری کنند و نگذارند محوریت دین که سرمایه بزرگ بشر و میراث انبیاء و صلحا و عارفان است از جامعه گرفته شود و بنای اجتماع بر پایه های متزلزل سیاست و مصلحت بینی های کاذب حکام قدرت طلب قرار گیرد و چهره ای نفرت انگیز و ناکار آمد از دین را به جامعه بشری تاریخ معرفی کند.

پیشینه موضوع

گرچه در حوادث تاریخی و تحولات واقع شده در جوامع اسلامی آثار زیادی به رشته تحریر در آمده، اما تحلیل و دسته بندی و باز کاوی این حوادث از زاویه آسیب شناسی اجتماعی و علت یابی آن آسیب ها- در حد جستجوی این حقیر- کار چندانی صورت نگرفته است و تاریخ نویسان، غالباً به وقایع نگاری پرداخته و در استنباط راه کارهای عملی برای آینده بشریت و علت یابی پدیده های تاریخی، همت چندانی به کار نگرفته اند به خصوص در باره سیاسی شدن و بالأخص سیاسی شدن دین که تعابیر بسیار نوظهور و جدیدند و هنوز در محافل علمی به عنوان یک اصطلاح علمی مطرح نگردیده اند. هر چند مباحثی مشابه این بحث در آثار مربوط به جامعه شناسی انقلاب و تئوری های انقلاب مطرح شده و آفت هایی را که نهضت ها بعد از تبدیل شدن به نظام به آن دچار می شوند مورد تحقیق نسبی قرار گرفته اند (ر.ک فارن، جان، نظریه پردازی انقلاب ها ترجمه فرهنگ ارشاد و نیز مقاومت شکننده ترجمه احمد تدین و کرین برینتون کالبد شکافی چهار انقلاب ترجمه محسن ثلاثی، نشر آسمان مهر ۱۳۷۰) اما این تحقیقات بیشتر جنبه نظری دارد و کمتر به مصادیق و حوادث واقعی می پردازد امید است این تحقیق مکمل و تا اندازه ای تصحیح کننده آن نظریه ها در جامعه شناسی و علوم سیاسی باشد.

روش تحقیق

در این تحقیق پدیده سیاسی شدن دین به عنوان یک آفت برای جامعه و دین که می تواند به تدریج دین و جامعه را به انحراف و اضمحلال بکشاند با روش تاریخی و با مطالعه حوادث و تحولات سیاسی در تاریخ اسلام و سرگذشت حکومت هایی که به نام اسلام حکومت کرده اند چون خلفای عباسی و اموی و فاطمیان مصر و صفویه و مانند آن ها مورد دقت و علت یابی قرار می گیرد.

لذا روش این تحقیق روشی است مرکب از روش پدید شناسانه و تاریخی که هر دو از شاخه های روش کتابخانه ای است (برای مطالعه روش های تحقیق در علوم و دینی ر.ک Richard martin/ methods in religious studies chicago ufc. 1989 و نیز Enchycb pedia of religion/ ed. Elidepart: Religious studies و نیز: ساشه دینا، عبدالعزیز، روش های اسلام شناسی در آمریکا، مجله دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوس شماره ۴۷ و ۴۸).

دامنه این تحقیق نیز به حکومت های دینی در جوامع اسلامی اختصاص دارد و از میان همه تعالیم و احکام دینی سیاسی شدن اصل امر به معروف و نهی از منکر به عنوان شاخص سیاسی شدن دین برای نمونه تحقیق انتخاب شده است و امید است که الگویی برای تحقیق های بعدی باشد و تحقیق دیگر تأثیر سیاسی شدن را در سایر احکام و تعالیم دینی نیز مورد تحقیق قرار دهند. علت انتخاب این نمونه نیز کاملاً آشکار است زیرا در متون دینی این دو اصل به عنوان بنیادی ترین و اصول ذکر شده (برای مطالعه احادیثی که اهمیت استثنائی امر به معروف را بیان می دارد برای نمونه بین ری شهری میزان الحکمه ج ۶ ص ۲۵۵، حدیث ۱۲۸۸ و ۱۲۸۷ و ۱۲۳۸۹ و حر عاملی وسائل الشیعه ج ۷ ص ۳۹۷) و سایر احکام در قیاس با آن ها چون قطره ای در برابر اقیانوس به حساب آمده است (فیض الاسلام، ترجمه و شرح نهج البلاغه حکمت ۲۷۴) به حدی که به جرأت می توان سرگذشت این دو اصل را معیار سرگذشت دین در جامعه اسلامی به حساب آورد و این دو اصل را مانند علائم حیاتی انسان چون ضربان قلب و

ISC
International Science Center

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد بروجرد

گردش خون نشانه و معیار مرگ دینی و حیات آن دین در اجتماع مطرح کرد (ر.ک رضائی راد، مقاله تحولات نظارت اجتماعی در تمدن اسلامی، همایش تمدن شناخت کرمان، مرداد ماه ۱۳۹۰).

ارتباط دین و سیاست

بسیاری از احکام دین مانند زکات و خمس و حج به طور غیر مستقیم با سیاست و تصمیمات حاکمان مرتبطند و بسیاری نیز به طور مستقیم به امور سیاسی و حکومتی شانه می زنند مانند جهاد و قضاء و امر به معروف و اجرای آن ها اگر نگوئیم وظیفه دولت حکومت و در انحصار آنان است (در خصوص آن که آیا امر به معروف یک وظیفه فردی است و مخاطب ادله امر به معروف حاکم اسلامی است (نجفی جواهر الکلام ج ۲۱ ص ۳۷۱ به بعد) یا جامعه اسلامی (همان) یا آن که تک تک افراد مخاطب این ادله هستند اختلاف نظر وجود دارد افرادی مانند ماوردی (احکام السلطانیه ص ۲۴۰) و شیرازی (نهایه الرتبه ص ۵) و ابن اخوه (معالم القریه ص ۵) به دولتی بودن این وظیفه گرایش نشان می دهند و برخی دیگر مانند خوارج بر اجرای فردی آن تأکید می ورزند (لمبتون دولت و حکومت در اسلام ص ۴۸۴) و افرادی مانند غزالی (احیاء علوم الدین ج ۲ ص ۳۳۹ و shafaa ص ۵۰۶) از اهل سنت و سید بحر العلوم (بلغه الفقیه ج ۳ ص ۲۹۶) از شیعیان به طور تلویحی آن را وظیفه شرعی و بر گرفته از قرآن و بی نیاز به اذن امام و حکومت می دانند) اما لااقل در ارتباط تنگاتنگ با دولت و حکومت امکان پذیر خواهد بود.

بر هیچ فرد آگاهی پوشیده نیست که امر به معروف و جهاد در ذات خود ماهیت اجرائی و نظامی و انتظامی دارند و نیازمند اعمال قدرت می باشند (برای مطالعه این مطلب که امر به معروف وظیفه ای صرفاً بیان و شفاهی نیست بلکه جنبه عملی و اجرائی دارد و نیازمند اعمال قدرت و به اصطلاح دارای مرحله یدی و اعمال زور نیز می باشد ر.ک امام خمینی تحریر الوسیله ج مبحث امر به معروف مسئله ۹ و عبده، نهج البلاغه چاپ بیرون حکمت ۳۷۳ و برای دیدن نظر اهل سنت در این مورد ر.ک خیاط، الانتصار، ص ۱۲۷ و اشعری مقالات الاسلامیین ج ۱ ص ۳۱۱ و ج ۲ ص ۱۲۵ و ابن حزم الفصل ج ۴ ص ۱۷۱ و ابن اثیر، جامع الاصول ج ۱ ص ۳۲۴ و ۳۲۵ و ج ۱ ص ۳۳۰ و ۳۳۲ و روایات شیعه ببین نوری مستدرک الوسائل ج ۲ ص ۳۶۱ و مجلسی بحارالانوار، ج ۱۰۰ ص ۸۹ و ج ۷۷ ص ۲۰۰ و حر عاملی ج ۱۱ ص ۴۱۴ و ۴۱۳ و ۱۰۹ از آثار شیعه ر.ک نجفی ج ۲۱ ص ۳۷۸ و طوسی، الاقتضاء ص ۵۵۹ و ۵۶۰ و ۱۵۰ مفید اوائل المقالات ص ۵۶) و همین امر است که در بعضی از دوره ها فقها را به این نتیجه می رساند که تشکیل حکومت فریضه ای اجتناب ناپذیر است و بدون آن اکثریت قریب به اتفاق احکام تعطیل خواهد شد (به عنوان مثال می توانید به آثاری از قبیل امام خمینی ولایت فقیه و نجفی و جواهر الکلام ج ۲۱ و ج ۲۲ ص ۱۵۵ و ۱۷۰ و ۱۸۰ و ۱۹۶ و ۲۳۳ و نراقی عوائد الایام ۱۸۸-۱۸۵ و نیز مراغی میر فتح حسینی العناوین و شیخ انصاری مکاسب محرمة چاپ سنگی تبریز ۱۳۷۵ ق ص ۶۰ و به (بحر العلو) بلغه الفقیه ج ۳ ص ۲۱۰ و ۲۳۳ و ۲۳۴ (رساله ولایات)) و در بعضی دیگر از دوره ها فقها را وا می دارد که خود را به دولت نزدیک کرده یا در آن وارد شوند و با همکاری نزدیک با نظام حکومتی موجود در صدد اجرای احکام و امر به معروف و نهی از منکر بر آیند (به عنوان مثال علامه مجلسی در عصر صفویه با همکاری دربار و حمایت آن ها در عصر شاه سلطان حسین صفوی و گروهی از علما برای اجرای امر به معروف و نهی از منکر به راه انداخته بود ر.ک جعفریان، مقالات تاریخی ج ۵ ص ۳۷ و ۳۸) و شاید به خاطر پیشگیری از آفات و انحرافات دخالت حاکمان نا اهل در این گونه امور دینی و سیاسی است که بعضی از فقها را وا می دارد که اجرای این گونه احکام سیاسی را در عصر غیبت حرام داشته و از آن اجتناب می کردند (ضرورت اجتناب از امور سیاسی توسط فقها) یا برای نقدی منصب قضا و امر به معروف و حکومت شرط فقاہت و اجتهاد را ضروری می دانستند (به عنوان مثال ر.ک آل بحر العلوم، بلغه الفقیه ج ۳ ص ۲۳۳ و ۲۹۷ و مکاتب شیخ انصاری چاپ سنگی ص ۷۴ و ص ۱۵۳ تا ۱۵۵ و نجفی جواهر الکلام ج ۲۲ ص ۱۵۶ و نیز تباح خمینی میر فتح مراغی، العناوین الفقهیه ج ۳ ص ۳۵۸ و نراقی، عوائد الایام ص ۱۸۵-۱۸۸ و نیز منتظری ولایه الفقیه ج ۱ ص ۴۲۵-۴۹۰ و ۶۰۰).

مطالعه تاریخ امر به معروف و نهی از منکر روشننگر این مطلب است که اجرای غیر دولتی این وظیفه، نتیجه بخش نبوده و با موانع و مشکلات فراوانی از سوس حکومت ها و غیر آن ها مواجه شده و نهضت های مردمی بسیاری که برای اجرای این دو فریضه به راه افتاده همگی با شکست مواجه گردیده است (به عنوان مثال ابن بطوطه در سفرنامه جواد از گروه هایی به نام امر به معروف در

96170-82201

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد بروجرد

هرات افغانستان به سرپرستی فردی به نام نظام الدین مولانا خبر می دهد که پس از مدتی، با ترور مسئول آن به تعطیلی کشیده می شود (ابن بطوطه سفرنامه ج ۱ ص ۴۳۶).

ناکامی روش های غیر دولتی در اجرای این دو فریضه و ماهیت سیاسی و تداخل همه جانبه با امور سیاسی و دولتی (از بعضی آثار تاریخی به صراحت (لقبال ص ۲۵ و ۷۱) به ابراهیم حسن (ج ۱ ص ۴۳۶) و از بعضی آثار فقه سیاسی، به تلویح، بر می آید که در گذشته اختیارات حسبه بسیار گسترده بود. به طوری که تفکیک میان آن و وظایف نهادهای دولتی دشوار بوده (ر.ک مروارید ج ۹ و ابن اخوه ص ۵۳ به بعد و ماوردی ص ۶۱ و ۷۲ و ۹۶ و ابویعلی ص ۹۰) زیرا در آثار مورد اشاره سعی در بیان مرزهای وظایف آن ها کرده اند و حتی بعضی در آخر به این نتیجه می رسند که امکان تفکیک وجود ندارد (قاسمی ظافر ص ۶۰۲) و نیازمندی آن ها به امکانات توان و اطلاعات وسیع (بسیاری از علما تصریح کرده اند که امر به معروف وظیفه ای است که جز از پیامبر یا امام به طور کامل بر نمی آید و دیگران که از امکانات کافی برخوردار نیستند باید آن را ترک کنند (ر.ک ناصری ج ۳ ص ۱۹۷) و برخی اقرا نیز تنها کسانی چون عمر بن خطاب را شایسته آن ذکر کرده اند (قنوجی ج ۲ ص ۲۶))، و خطر عوامزدگی و گرفتار شدن به امور سطحی و برداشت های عوامانه (درباره خطر عوامزدگی در اجرای فردی امر به معروف در کتاب امر به معروف در ترازوی تاریخ که توسط همین مؤلف تدوین گردیده است به تفصیل سخن گفته شده است ص ۶۳) و خطر هرج و مرج و درگیری های قومی که در اجرای فردی این دو فریضه نهفته است (ر.ک Ulrike fce itage p.4) همچنین به کتاب حماسه حسینی استاد مطهری ج ۲ صفحات ۴۹ و ۷۴۶ و ۷۶۶ مراجعه شود در ضمن این مؤلف مشکل هرج و مرج و اختلال نظام را در مقاله ای به تفصیل مورد بحث قرار داده است ر.ک مجله مطالعات انقلاب اسلامی شماره ۱۹ ص ۹۱ به بعد) و دلایل فراوان دیگر حاکمان مسلمان در بعضی از مناطق، متقاعد کرد که انجام این وظیفه را به دولت بسپارند (دلایل و علل دولتی شدن امر به معروف ر.ک رضائی راد مقاله دولتی شدن امر به معروف مشکلات و راهکارها در مجله پژوهشنامه علوم سیاسی شماره ۲۱) و با اطلاعات و امکانات و نظارت واحد و متمرکز به سراغ آن ها بردند و بر همین اساس است که در بعضی از دولت های اسلامی نهادی در کنار سایر نهادهای دولتی به مجموعه نهادهای دولتی به نام دایرة «حسبه» اضافه می شود (ر.ک ابن خلدون، مقدمه ص ۲۳۶ و ابراهیم حسن ص ۴۹۶ و شیخلی ص ۱۱۷) که وظیفه اش امر به معروف و نهی از منکر است (همان ها) و با وجود اختلافات اندکی که در جوامع و حکومت ها و دوره های مختلف در نحوه اداره و فعالیت آن وجود مشترک بسیاری با همدیگر دارند (ر.ک ماوردی و ابن اخوه سراسر کتاب و ابن خلدون کتاب اول ص ۲۲۶ و مقریزی ج ۲ ص ۴۶۲-۴۶۴ و شیزری ص ۱۲ و نیز برای آگاهی بیشتر از تشکیلات و وظایف حسبه ر.ک رضائی راد امر به معروف در ترازوی تاریخ).

این نهاد دولتی به مرور زمان با مشکلات فراوانی مواجه شد (ر.ک رضائی راد مقاله ای تحت عنوان دولتی شدن امر به معروف مشکلات و راهکارها مجله پژوهشنامه علوم سیاسی شماره ۲۱ ص ۱۰۹ به بعد) که سیاسی شدن و انحراف از مسیر اسلامی و اهداف حقیقی امر به معروف بخشی از آن است.

نشانه های سیاسی شدن دین

ماهیت سیاسی بسیاری از احکام دین نباید به این معنا تلقی شود که می توان زمام اختیار اجرای آن احکام را به دست دولتمردانی سپرد که هیچ تعلق خاطری به باطن این احکام ندارند یا اگر هم داشته باشند از سواد و بینش کافی برای فهم و تفسیر و تعیین مصادیق آن ها برخوردار نیستند زیرا عرصه سیاست عرصه ای لغزنده و وادی مصلحت میدانی بس فراخ است و به آسانی قابلیت سازماندهی و قانونمندی را ندارد و هر چیزی را می توان مصادق مصلحت شمرد و مخالف آن را غیر اهم جلوه داد (جامعه شناس مسلمان آقای دکتر شریعتی می فرمایند من در طول عمرم آنقدر شاهد قربانی شدن حقایق توسط افراد مصلحت پرست بوده ام نسبت به مصلحت عقده پیدا کرده ام و معتقدم هیچ چیز جز خود حقیقت مصلحت نیست درباره نمونه هایی آفاتی که مصلحت گرایی در امر به معروف ایجاد می کند ر.ک ساکت ص ۳۷۴ و جعفریان ج ۵ ص ۲۷ و مجله ترجمان سیاسی شماره ۲۱ ص ۵۵ و ۲۵ و ۳۵) و از این رهگذر به تدریج کلیه فعالیت های نهادهای دینی به بهانه تعارض با مصلحت های بزرگتر به تعطیلی کشیده شود و حتی به بهانه مصلحت و ضرورت و بهانه های سیاسی دیگر با آن ها به مبارزه برخیزد و امر به معروف به امر به منکر و نهی از منکر

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد شیراز

دفتر نشر و بازاریابی

96170-82201

به نهد از معروف مبدل گردد یعنی همان فاجعه بزرگی که معصومین علیه السلام ما را بدان هشدار داده اند (برای دیدن احادیثی که به مشکل امر به منکر و نهی از معروف را مطرح کرده اند رک: ری شهری ج ۶ ص ۲۸۶) و نمونه هائی از آن را در عصر خلفای به ظاهر اسلامی و سایر مدعیان حکومت اسلامی خوانده یا شنیده ایم. که شهادت همه ائمه معصومین و جنایت های حادثه کربلا بخشی از آن است. برای پیشگیری از وقوع چنین آفت هائی لازم است با مطالعه تاریخ تمدن های منسوب به اسلامی علائم و نشانه های این آفت بزرگ را بشناسیم و مجریان و دردمندان و اصلاحگران حقیقی را بدان هشدار دهیم.

۱- عزل و نصب های بی ضابطه

امر به معروف، وظیفه خاصان جامعه (ری شهری ج ۱۰۰ ص ۹۳ و نیز حدیث ۱۲۴۵۹) و رسالت اصلی انبیاست (ری شهری ج ۶ ص ۲۵۵ حدیث ۱۲۳۸۷) و تنها در صورتی به صورت صحیح به اجرا در می آید و به هدف خود اصابت می کند که متصدیان این امر لایق ترین و شایسته ترین افراد جامعه باشند و خود بیش از هر کس به الزام های دینی ملتزم و مواظب دینی متعظ باشند (رک حر عاملی، وسائل الشیعه ج ۶ باب ۹ و ۱۰ و ۵ از ابواب امر به معروف و نهی از منکر و نیز رک النزاعی، جامع السعاده، ج ۲ ص ۲۴۴-۲۴۵). اما اگر در جامعه ای بدون هیچ ضابطه ای و صرفاً به خاطر خویشاوندی یا سفارش یا پرداخت وجوهی منصب های دینی و فرهنگی تعیین و معامله شوند دیگر نمی توان در چنان جامعه ای انتظار اثر بخشی دین و تأثیرگذاری برنامه های دینی داشت حتی اگر ذکر نام دین همه جا را پر کرده باشد و در هر محفلی از آن سخن به میان آید.

یکی از دوره هایی که در آن حسبه دستخوش مطالع سیاسی شده بود دوره مقتدر بود به اصرار «سیده» مادر مقتدر (۲۹۵ق) ابن ابی شورا که اطرافیان ناباب داشت به قضا رسید و در چنین اوضاعی بود که محتسبان نالایق و غیر محبوب روی کار بودند مثلاً دانیالی محتسب بغداد بود که کرخی وزیر او را در ۳۱۸ ق ولایت حسبه داد و در میان مردم خوشنام نبود شاعران نکته سنج او را هجو می کردند (بادکوبه، ری شهری ج ۶ ص ۶۱).

مقتدر، رئیس شرطه، محمد بن یاقوت را با حفظ سمت بر حسب بغداد گمارد. مونس مظفر به بهانه این که محتسب باید از قاضیان عادل انتخاب شود و رئیس شرطه شایستگی این منصب را ندارد برای عزل محمد بن یاقوت به مقتدر فشار سیاسی آورد و این ماجرا به تیرگی روابط خلیفه و مونس انجامید و عاقبت محمد بن یاقوت از حسبه بغداد عزل شد و مقتدر، ابراهیم بن رائق را به سرپرستی حسبه گمارد (بادکوبه ص ۶۱ و ۶۲).

در زمان قاهر که لقب منتقم نیز داشت در یک ترفند سیاسی منکرات ممنوع شد و آوازه خوانان دستگیر و مخنثان تبعید شدند آلات لهو شکسته شد و بهای کنیزان آوازخوان همسان کنیزان ساده شد قاهر که خود همواره مست بود با این ترفند ماهرترین خوانندگان و نوازندگان را به بهای ارزان برای دربار خرید (همان ص ۶۲).

در ایران، منصب محتسب منصبی تشریفاتی و قابل معامله بود و محتسب می توانست با پرداخت مبالغی آن مقام را به دست آورد و این کار را حاکم معزالدوله معمول ساخت در سال ۹۶۱م که قاضی الشوارب منصب قاضی القضاتی را به مبلغ سالیانه ۲۰۰ هزار درهم از امیر خرید او هم برای آن که بتواند این مبلغ را به امیر بپردازد، منصب صاحب شرطه و محتسب را به مبلغ ۲۰۰ هزار در هم در سال فروخت و سود سرشاری به دست آورد (بادکوبه همان ص ۱۱۷ و نیز ببین ذهبی ص ۱۷ و ۷۸۶ و ۷۸۷) و به همین سبب بود که محتسبان در میان مردم به بدنامی شهرت داشتند و عالمان و پرهیزکاران از پذیرفتن این گونه منصب ها به شدت پرهیز می کردند.

البته این منصب فروشی ها موجب نمی شد که کاتبان، حقوق دانان و منشیان از گرفتن این منصب ها بپرهیزند اینان در عین آن که بعضاً روحانی هم بودند ذهن مادی داشتند بنابراین مثلاً در بخارا، در زمان سامانیان حتی دانشمندی را می یابیم که مقام محتسب داشته اند. «بارتلد» در این باره می نویسد:

«شاید سلطه قلمرو و قضایی محتسب بر خطاکاران در آن روزگار مؤثر و زیاد نبوده است. حتی در بغداد هم دانشمندان به مقام محتسب گماشته شده بودند چنان که ابراهیم بن بطحاء در سال ۹۲۱ م محتسب بغداد بود او در سال ۹۳۱ م نیز محتسب

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد تهران

دفتر نشر و بازاریابی

96170-82201

بغداد شد زیرا به وزیر با مدارک جعلی کمک کرده بود تا مقام خودش را حفظ کند و ابراهیم به سبب این خدمت خود، ماهیانه مبلغ دویست هزار دینار دریافت می کرد». (سری ص ۱۶۱)
با محتسب عیب مگوئید که او نیز پیوسته چو مادر طلب عیش مدام است (دیوان حافظ)

بهره برداری فرقه ای و جناحی

«معروف» در اصطلاح فقهی اعمالی است که ضرورت آن ها مورد اتفاق نظر همه افراد جامعه باشد و منکر نیز اعمالی هستند که زشتی و ناپسندی آن مورد قبول وجدان اجتماعی قرار گرفته باشد (حلی، محقق شرائع الاسلام ج ۱ ص ۳۴۱ و نیز ر.ک زمخشری ج ۱ ص ۳۹۶ که توصیه می کند امر به معروف و نهی از منکر باید از مذهب طرف مقابل آگاه باشد تا مبدا او را از چیزی که مطابق عقیده خودیش صحیح است نهی کند و به جای نهی از منکر نهی از معروف کرده باشد) و به بهانه امر به معروف و نهی از منکر که ماهیتی اجرائی و عملی دارد نمی توان با ادیان و سلیقه های دیگر مبارزه کرد (رضائی راد، رابطه امر به معروف با تکثر گرائی دینی و اجتماعی... مجله مطالعات انقلاب اسلام شماره ۹ ص ۹۱ به بعد) و با این دو فریضه متعالی دین سلیقه و مذاهب و فرقه خاصی را ترویج کرد و ما به جای آن در این گونه موارد اصل دعوت را داریم (سبحانی، منشور جاوید ج ۳ ص ۱۷) و اگر چنین نباشد ثمره آن ها هرج و مرج و درگیری های قومی و فتنه های مدام خواهد بود (ر.ک رضائی راد، مجله مطالعات انقلاب اسلامی شماره ۱۹ ص ۹۱ مقاله ای تحت عنوان رابطه امر به معروف با تکثر دینی و اجتماعی در مبانی انقلاب اسلامی).

فتنه ای که عقلا تحمل سلطان ستمگر را نیز بر قبول آن ترجیح می دهند (حکمتی است که از بعضی خلفا نقل شده و بعضی نیز آن را به پیامبر اکرم (ص) منسوب کرده اند ر.ک ابن سلامه، دستور معالم الحکم ص ۱۷ و المناوی فیض القدر شرح جامع الصغیر ج ۱ ص ۵۶۶ و ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق ج ۴۶ ص ۱۸۴). اما متأسفانه رهبران نالایق جوامع اسلامی و منزوی شدن امامان راستین شیعه به دست آنان زمینه ساز بروز این آفت در جوامع اسلامی بوده و چهره دین و امر به معروف را مخدوش جلوه داده است که به نمونه هائی از آن در این مقاله اشاره می شود.

قاهره درباره صابئین از ابو سعید اصطخری فتوا خواست و اصطخری که صابئین را ستاره پرست می دانست فتوا به قتلشان داد ولی صابئین با پرداخت مالی هنگفت توانستند از اجرای این حکم مانع شوند (بادکوبه ص ۶۱ و ۶۲).

در دوره تسلط شیعیان فاطمی در مصر نیز این بهره برداری های سیاسی از حسبه رواج داشت و فاطمیون کوشیدند که نهی از منکر را به استخدام اهداف مذهبی شیعه در آورند و مبادی شیعی را از قواعد حسبه قرار دادند (ماجد ج ۱ ص ۱۶۵) و اهتمام شدیدی برای ممنوع کردن امور مذهب تسنن به کار بستند و آن چه را که در مذهب اهل سنت در میان مردم رایج شده بود جلوگیری کنند و نماز گزاران به روش مذهب فاطمی را اجباری کرده بودند و اذان جدیدی که مشتمل بر عقیده فاطمیون بود مقرر کرده بودند و سختگیری های شدیدی برای تحقق اغراض سیاسی خود به کار می بستند که از جمله آنها ممنوع کردن غذاهای مورد علاقه خلفا مانند ملوخیا و جرجیر بود که گفته می شد عایشه در غذای خود می ریخته و اجبار کردن مردم به انجام دادن بعضی افعال مستحب در نماز به منظور جلوگیری از شیوه های رایج در حکومت های پیشین (همان ص ۱۶۶-۱۶۷) و نصب تابلوهایی حاوی سب و اعداء علی مثل عایشه و ابوبکر و طلحه و زبیر و ابواب جوانیت و بیوت و مساجد و صحراها و قرائت آن ها در جوامع (همان) و این ها در حالی بود که نوشیدن شراب کاملاً آزاد بود تا جایی که در اثر این آزادی های بی حد و حصر، فساد و اباحی گری در حد بالایی رواج پیدا کرده بود به حدی که خلفای فاطمی به خاطر این کارشان مورد انتقاد و انکار منتقدان قرار می گرفتند زیرا به خاطر سهل انگاری های بعضی از خلفای فاطمی مصر که یک کشور اسلامی است به ساختن «فقاع» و نوعی نبیذ به نام «مرز» شهرت داشت هر چند در عهد بعضی از خلفای متدین مانند «الحاکم بامرالله» تلاش هایی برای محدود کردن این بی بند و باری ها به عمل می آمد (بادکوبه همان ص ۶۰) اما استمرار چندانی نداشت و خلفا بیشتر به اهداف سیاسی خود همت می ورزیدند. چنان که مثلاً در زمان خلیفه «الظاهر» که بعد از «الحاکم» روی کار آمد، دوباره آزادی های غیر مشروع باب شد و نوشیدن شراب آزاد شد (ماجد همان).

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد شیراز

96170-82201

دکتر نورالدین کورده آیدو

استفاده فاطمیان از حسبه، بیشتر برای جلب اعوان و انصار برای مذهب اسماعیلیه بود که حکومت خود را بر آن اساس بنا نهاده بودند (لقبال ص ۴۵). در مواردی هم از دایره حسبه برای اسقاط حکومت ها و نظام های سیاسی مخالف خود بهره برداری می کردند که برای نمونه می توان به استفاده ابو عبدالله محتسب بازار غزل در بصره برای براندازی اغالبه در افریقیه و استفاده ابو زید مخلد زناتی از حسبه برای بر اندازی حکومت فاطمیان اشاره کرد (همان ص ۱۷) و شاید به دلیل چنین اهداف سیاسی است که افراد مرید و مطیع دولت به ریاست حسبه برگزیده می شدند (همان ص ۴۱) و در عمل به آنچه فقهایمانند ماوردی و غزالی در کتب حسبه می گفتند توجهی نمی شد و مسایل ذوقی ملاک عمل بود (همان ص ۴۹). در سایر دوره ها و حکومت های سنی مذهب نیز کم و بیش از این گونه بهره برداری های سیاسی اتفاق افتاده است. مأمور کردن حسبه برای پاک کردن شعارهایی که در مدح امام علی (ع) بود از دیوارهای مسجد به بهانه نظافت و حذف شعارهای مبتذل (باستانی پاریزی، سیاست و اقتصاد در عصر صفوی ص ۳۴)، گرفتن مالیات های غیر قانونی (ساکت ص ۳۱۷ و ۳۰۹) و به منصب فرماندهی حسبه گماشتن یک شاعر مبتذل (سری ص ۱۶۱) در جایی و یک شارب خمر در جای دیگر (خواجه نظام الملک سیاست نامه ص ۶۳-۶۴) و عاقبت دستگیری و شکنجه شیعیان به جرم طرفداری از خاندان پیغمبر و زندانی کردن به شهادت رساندن ائمه شیعه و همگی به نام مبارزه با منکر و احیای دین، نمونه های دیگری از بهره برداری سیاسی از دایره حسبه است.

در اواخر خلافت عباسیان به رغم فشارهای علمای اهل سنت در بغداد، نشانه هایی از تلاش های شیعیان دوازده امامی برای کسب قدرت به چشم می خورد تا آن که در زمان خلافت ناصر عباسی (۵۷۵-۶۲۲ ق) با گرایش خلیفه به تشیع و بر کشیدن وزیرانی شیعی مذهب، شیعیان بار دیگر قدرت از دست رفته خود را تا حدی کسب کردند از این رو [برای تضعیف قدرت نو ظهور شیعه در حکومت] محتسبان حنبلی مذهب در بغداد مأموریت یافتند که با گسترش اندیشه های شیعی مبارزه کنند و انتخاب ابن جوزی برای مبارزه با بدعت ها در بغداد به همین منظور صورت گرفت در ۵۵۹ ق محتسب به فرمان وزیر گروهی از حصر باقان را در شهر گرداند. جرم آن ها این بود که نام دوازده امام (ع) را بر حصیرها نوشته بودند (بادکوبه همان ص ۱۰۹-۱۱۰). در عربستان معاصر هم گرچه گروه های امر به معروف به ظاهر به جلوگیری از تخلفات خادمین حرمین نسبت زوار و خدمتگزاری به مردم تأسیس شد اما وسیله ای راحت را برای تعمیق وهابیت که آئین مورد قبول حکام عربستان است فراهم آورد (Ulrike freitag P.4-6).

اخراج مهدی خلیفه عباسی از مراکش به جرم این که خواهر امیر مراکش «یوسف بن علی تاشفین» را نهبی از منکر کرده بود به این بهانه که قصد او از ورود به مراکش فتنه انگیزی بوده و می خواهد بعضی از نواحی ما را تصرف کند نه قصد امر به معروف (الشیبانی، ج ۹ ص ۱۹۶)، نیز می تواند نمونه ای دیگر از برخورد سیاسی و جناحی با امر به معروف باشد. در ایران عهد سلجوقیان نیز می توان علائم سیاسی شدن حسبه را در انحصار منصب حسبه در اعیان و خواجگان یا یکی از ترکان کهنسال (سری ص ۱۶۱) و در دخالت کدخدایان و کلانترها و داروغه ها و عمال عرف در کار حسبه در ایران عهد صفویان (منع شدن کلانترها و کدخدایان از دخالت در کار حسبه در عصر صفویان (لمبتون سیری در تاریخ... ص ۱۴۹) گواه از وجود دخالت هایی از جانب اینگونه طبقات در کار حسبه بوده است) مشاهده کرد.

در بعضی آثار تاریخی آمده است که حسبه برای حفظ موقعیت خود از دولتمردان اطاعت محض می کرد و دخالت های مغرضانه و نامشروع در امور جزئی مردم داشت و علاوه بر دخالت های خشن و نامناسب در امور اقلیت های مذهبی، به کشتن کسانی می پرداخت که عقیده آنها را قبول نداشت یا به آنها در باب اعتقاداتشان مشکوک بود (نفیسی ص ۱۵۳). اگر توصیه خواجه نظام الملک را که انتصاب درباریان را به منصب حسبه (خواجه نظام الملک «سیاست نامه» همان) سفارش می کند جدی نگیریم و به معنی سیاسی بودن منصب حسبه ندانیم (بادکوبه همان ص ۱۱۹) ولی منصوب شدن امثال عبدالجبار که از خویشاوندان نزدیک مهدی خلیفه عباسی بود به منصب حسبه و مأموریت سرکوب هواداران مقنع در خراسان را به او محول کردن (همان ص ۵۷) ما را به پذیرش نظریه سیاسی و درباری بودن منصب حسبه متمایل می سازد. در مصر، وقتی طرح شکایت دکتر ابو نصر حامد ابوزید علیه تألیفات ارتداد آمیز، موجب صدور حکم ارتداد از سوی دادگاه می شود متعاقب آن به خاطر عکس العمل های شدید در داخل و خارج از کشور، قانون امور حسبی مصر که بر اساس آن این حکم

96170-82201

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد تهران

صادر شده بود تغییر داده می شود (باهر، ص ۳۶). این تجربه نیز می تواند میزان تأثیر سیاست های حاکمان را در شیوه ایفای وظیفه نهی از منکر مشخص سازد و به ما بگوید که چگونه مصلحت گرایی ها می تواند برای این اصل و ضرورت شرعی آن، محدودیت ایجاد کند.

این که حتی در ایران عصر حاضر هم «از خطر سیاسی شدن نیروی انتظامی» گفتگو می شود (نشریه گزارش شماره ۱۰۴ مهرماه ۱۳۷۸ مقاله ای تحت عنوان آسیب شناسی نیروی انتظامی) نشان دهنده آن است که خطر سیاسی شدن امر به معروف محدود به زمان یا مکانی خاص نیست و در هر زمان و مکانی احتمال وقوع دارد.

اگر در جامعه ای به راستی وظیفه نهی از منکر تابع سیاست های حاکمان شود ممکن است دلیل نوساناتی که در دلبستگی های حاکمان به امور دینی وجود دارد و تغییر مداوم حاکمان و سیاست ها، وظیفه نهی از منکر که از اصول تغییر ناپذیر و ارزش های زیر بنایی اسلام است ابزار دست سیاستمداران گردد و به تبع آن، تبلیغات و فرهنگ و حتی مقدسات دینی هم بازیچه مصلحت های سیاسی شود و به تغییر قرآن کریم، حرام امسال حلال سال دیگر و حلال امسال حرام سال دیگر گردد (قرآن کریم سوره توبه آیه ۳۷) و دین به جای این که مبنا و محوری برای هدایت و اصلاح حکومت و مردم باشد، به قول «لؤلؤ» جامعه شناس معاصر انگلیسی «حداکثر به یک وسیله تبدیل می شود» (همایون ص ۱۶۸). و شاید به همین سبب است که بر خلاف فقهای سنی اکثریت قریب به اتفاق فقهای شیعه در کتاب های فقهی خود برای مباحث امر به معروف و نهی از منکر از عنوان حسبه استفاده نکرده و همان عنوان قدیمی امر به معروف و نهی از منکر را حفظ کرده اند (ر.ک شهید ثانی، شرح لمعه و امام خمینی تحریرالوسیله و حلی محقق شراعی الاسلام و نجفی جواهر الکلام و اکثر کتب فقهی شیعه که عنوان امر به معروف را به کار برده اند بر خلاف کتبی چون الدروس شهید اول و التحفه السینه فیض کاشانی از شیعه و احکام السلطانیة ماوردی و نهاییه الرتبه ابن بسام و معالم القریه ابن اخوه از اهل سنت که به جای واژه امر به معروف واژه حسبه را به کار برده اند) تا از این طریق به طور ضمنی، مؤید آفت های موجود در شیوه حکومتی حسبه که مشهورترین کاربرد این واژه است نشده باشند و دایره آفت زده حسبه را، دایره ای اسلامی و شرعی جلوه ندهند.

۳- تشریفاتى شدن

احتساب، وظیفه خاصان و آگاهان جامعه است (ری شهری، حدیث ۱۲۴۵۹ و مجلسی ج ۱۰۰ ص ۹۳) و اگر واجدین شرایط به دلیل مشغله های دیگر یا موانع سیاسی و مانند آن از این کار کناره گیری کنند و چنین امر خطیری به افراد ناآگاه، و متزلزل و بی تقوی واگذار گردد نتیجه آن نابودی حسبه یا انحراف آن از مسیر واقعیش خواهد بود.

نهی از منکر باید از آمران و حاکمان آغاز گردد و کسانی که متصدی این وظیفه ی خطیرند ابتدا خود را اصلاح کنند و به تعبیر فقها، آمران به معروف باید از امر به معروف قلبی آغاز کنند (حر عاملی ج ۱۱ ص ۴۰۸) و اگر حاکمان و آمران و متولیان امور خود علاقه قلبی به رواج معروفات و نفرت درونی از وقوع منکرات نداشته باشند و بلکه اقامه معروف ها و احیای ارزش ها را سدی برای پیشبرد اهداف خود بدانند یا خود آلوده به انواع منکرات باشند (برای دیدن نمونه هایی از آمران به معروفی که خود آلوده به انواع منکرات بوده اند ر.ک بادکوبه همان ص ۶۲ و ۵۹) بی تردید کار دایره حسبه جز کاری تشریفاتى و بی نتیجه نخواهد بود. زیرا به تعبیر روایات مردم به دین پادشاهان خود هستند (مجلسی ج ۱۳ ص ۲۲۹ و ۵۷ و ۴۶) و هر گاه امیری فاسد شود همه ی مردم فاسد می شود (همان ج ۷۰ ص ۳۵۴ و ج ۴۹ ص ۱۰) سرگذشت حسبه دولتی گواه است که اهمیت و عمق کار حسبه به میزان دلبستگی حاکمان به امور مذهبی وابسته بوده است (ماجد ج ۲ ص ۱۶۵) و هر گاه حاکمان نا اهل، منصب خلافت و صدارت را غصب کرده اند، حسبه نیز دچار تزلزل و انحراف گردیده است وقتی پادشاه مسلمین شاهد (فلسفی، نصر الله، ج ۳ ص ۵۴ و ج ۲ ص ۲۲۱-۲۲۵) باز و درباریان او غرق عیش و نوش و باده گساری باشند (جعفریان، ج ۵ ص ۵۳ تا آخر مقاله) و فرمان منع شراب خواری که توسط شاه عباس صفوی صادر شده است بعد از مدت کوتاهی توسط خود او لغو شود (همان ص ۲۷)، وقتی علمای دین در تبعید به سر برند (همان) و در عین حال اماکن فساد به وفور در حال فعالیت باشند چگونه می توان به امر به معروف دل خوش کرد؟

96170-82201

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد بروجرد

«یکی از دلایل ضعف حسبه در دوره های مختلف واگذاری حسبه به نالیقان بوده» (بادکوبه ص ۹۲) و «از ادبیات موجود روشن می شود که محتسبان با وظیفه های خود در رابطه با امر به معروف بیگانه بوده اند. آنان در اجرای وظیفه هایشان بسیار سهل انگار و مسامحه کار بوده و از مقام هایشان به نفع خود استفاده می کرده اند بنابراین در برخی از نسخه های موجود کتاب نخجوانی این نکته افزوده شده است. که محتسبان می بایست تنها به کار امر به معروف بپردازند و تنها فقیهان می بایست به این کار گماشته شوند همین حقیقت یا عرضه ی این پیشنهاد نشان می دهد که هیچ یک از این دو در زندگی روزمره معمول نبوده است» (سری ص ۱۶۴).

«محتسبان، گاهی هم به مبارزه با کارهایی که خلاف شرع بود می پرداختند اما این کار چنان استثنایی بود که (به عنوان یک چیز نادر در تواریخ) ثبت و نوشته شده است.

در شیراز، حاکم سختگیز آنجا «مبارز الدین» نوشیدن شراب را نزدیک سال ۱۳۵۳م قدغن ساخت و این که پسر خودش از این سختگیری به شکایت پرداخت گویای این حقیقت است. این پسر که حامی و ممدوح حافظ بوده است پس از مرگ پدر وضع، را به حالت پیش باز گرداند. با این که بر طبق ادبیات انشایی دوره تیموریان، محتسب، مأموری مذهبی بوده که وظیفه امر به معروف داشته سندی در دست نیست که وضع، در این دوران با آنچه در بالا گفته شد متفاوت بوده باشد و همین نتیجه از اختلافات میان ادبیات انشایی و واقعیت موجود در دوران سلجوقیان نیز گرفته می شود» (همان ص ۱۶۵-۱۶۶).

«در دوره صفویان نیز به نظر می رسد که حسبه در عمل جنبه ی دنیوی و مادی داشته است و جنبه دینی خود را از دست داده است و محتسبان به ندرت مذهبی بوده اند» (همان ص ۱۶۶) «در زمان بویهایی علی رغم این که قانوناً می بایست محتسبین از فقها باشند ولی در عمل مسئله چیز دیگر بود» (بادکوبه ص ۸۹) «در زمان شاه طهماسب یکم، میرسید علی خطیب دربار پادشاهی این وظیفه را به عهده داشت و این در حالی است که ماهیت ادعایی مذهبی بودنش با اجرای وظیفه های سنتی آن لو می رفت. این وظیفه ها با وظایف مربوط به شرع اسلام هیچ ارتباطی نداشت هر چند در گواهی نامه ای از منصب محتسب به تاریخ ۱۶۶۲ در تبریز از وظیفه هایی مانند نظارت بر اخلاق عمومی از جمله جلوگیری از باده گساری، قمار بازی، و دیگر تخلفات شرعی و وظایفی چون گرد آوری خمس و زکات و توزیع درآمدهائی از این گونه و در میان محتسبان و حفظ مساجد و مدرسه ها و موقوفه ها سخن رفته است اما کمترین مدرکی در این که محتسبی این وظیفه ها را انجام داده در دست نیست» (سری همان).

«غیر مذهبی بودن و بی قیدی محتسب به امور مذهبی را از وظیفه هایش که چندان با نهی از منکر ارتباط نداشت می توان فهمید، نظام الملک اندرز می دهد که در هر شهر مفتشی باید گمارده شود که وظیفه اش این باشد که مقیاس ها و قیمت ها را بررسی کرده و ببیند آیا کسب و کارها به شیوه درست انجام می شود وی به گونه ای چاره اندیشانه می افزاید: «وظیفه او باید مواظبت از این باشد که کالاها درست نگهداری شوند و اصول اخلاقی و مذهبی مراعات شوند». این توصیف وظیفه های محتسب به گونه ای فشرده، محتویات دستور العمل های حسبه را خلاصه می کند، در دستور العمل ها جنبه های غیر بازاری وظیفه حسبه هم از اهمیت حاشیه ای برخوردارند» (همان ص ۱۶۲ و نیز بادکوبه ص ۱۱۸).

«در عمل نیز جنبه های غیر مذهبی و غیر اخلاقی و دنیوی شدن حسبه را نیز می توان مشاهده کرد چرا که محتسب در زندگی واقعی مردم چندان ارتباطی با این وظایف نداشت خود را برای انجام این وظایف به زحمت نمی انداخت. اطلاعاتی که ما درباره کارهای زشت در آغاز دوران امپرتوری اسلام داریم مانند گدایی، ولگردی، قماربازی، اخته کردن، استفاده از مساجد برای خوردن، خوابیدن و مانند آن نشان می دهد که قانون شکنان در عمل بسیار آزاد بوده اند.

این نکته حتی هنگامی که مردم مسجدها را برای گدایی بازگانی و سر و صدا ایجاد کردن در هنگام نماز به کار می گرفتند یا روی هم رفته رفتار بی شرمانه ای داشتند صدق می کرد. در شوش، روسپی خانه ها در کنار مساجد بود و در همان حال امیر عضدالدوله بویهی با وضع مالیات بر روسپی خانه ها، روسپی گری را قانونی کرد. شاید قماربازی بیشتر نوعی سرگرمی و وقت گذرانی خصوصی بود تا سر و صدا و آزار عمومی و به همین دلیل اقدام های مؤثری برای جلوگیری از آن انجام نمی شد. همین نکته درباره تبهکاری ها و کارهای غیر اخلاقی دیگر مانند بازی های بیرون خانه ای (کیوتر بازی) نواختن موسیقی که هر دو بی هیچ

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد تهران

96170-82201

مانعی ادامه یافت صدق می کند. استفاده از حشیش در میان جامعه اهل دانش عادتاً پذیرفته شده بود و هیچ اقدامی علیه آن انجام نمی شد» (سری ص ۱۶۳).

«شواهد تاریخی نشان می دهد که افراد پست توسط حسبه بر مردم مسلط می شدند (بادکوبه ص ۱۱۳) و محتسبان حساسیتی نسبت به تخلفات نداشتند (همان، ص ۱۱۸) و مردم هم به تبعیت آن ها چنین شده بودند. در بسیاری از شهرها مانند قم بنا به گفته مقدسی در اجرای وظیفه های دینی خود چنان کاهل بودند که مسجدهای آن شهر ویران بود. بدین سان معلوم می شود که در در نخستین دوره امپراتوری اسلام گماشته ای با عنوان محتسب وجود داشته که بر طبق دستورهائی که عالمان مذهبی عمل نمی کرده است و اگر محتسبی به روش های مذهبی عمل می کرده چنان استثناء و خلاف عادت بوده که هر کس از آن به گونه اتفاقی نادر سخن می گفته است» (سری ص ۱۶۳ و نیز ج ۱ ص ۱۶۸ در این اثر مبارزه واقعی با منکرات که به صورت نادر صورت گرفته اصطلاح «تطرف» را به کار می برد که به معنی کارهای گاه گاهی نادر است). که از این میان می توان به گفته صاحب کتاب «النظم الفاطمین» اشاره کرده که از این گونه اعمال مثبت حسبه به عنوان تَطَرُف یاد کرده که به معنی گوشه و کنار و کارهای پراکنده و استثنایی است (ماجد ج ۱ ص ۱۶۸).

فاصله گرفتن حسبه از بعد مذهبی خود و تبدیل شدن آن به یک منصب اداری و تشریفاتی را علاوه بر ایران در بسیاری از ممالک اسلامی مانند مصر و شام و بلاد مغرب و اندلس نیز می توان مشاهده کرد (لقبال ص ۱۷ و ۹۷). هر چند، لقبال، صاحب کتاب «الحسبه المذهبيه» کوشیده است تا حسبه مذهبی را از حسبه غیر مذهبی جدا کرده و دامن حسبه مذهبی را از انحرافات حسبه غیر مذهبی مبرا سازد ولی خود به بعضی از انحرافات حسبه مذهبی در بلاد دیگر اعتراف می کند (لقبال، همان).

در مصر فاطمیون، مسامحه «ظاهر» خلیفه فاطمی در امر شراب و دادن بعضی از آزادی های بی جا (ماجد، همان) و نادر و استثنایی بودن مبارزه با منکرات (همان) در این دوره گواه وجود تشریفاتی حسبه و بی توجهی حاکمان به وظایف اصلی این دایره در این دوران است.

«با بررسی اوضاع اجتماعی ایران و عراق تا قرن هفتم هجری می توان دریافت که نهاد حسبه توفیق چندانی برای انجام وظایف تعیین شده در کتاب های حسبه نداشت و فاصله ای دراز میان وضعیت ایده آلی حسبه با واقعیت های خارجی وجود داشت» (بادکوبه، صفحه یک چکیده فارسی).

گرچه گزارش های تاریخی مؤید وجود حسبه به شکل رسمی و اداری در اکثر بلاد اسلامی حتی در الجزایر عصر حاضر و در شیراز تا اواخر قرن نوزدهم میلادی و در اصفهان تا سال ۱۸۷۷ میلادی می باشد اما در اکثر این موارد، وظیفه حسبه بسیار تقلیل یافته و در حد نظافت خیابان ها و مثلاً تحت عنوان احتساب آغاسی بوده است (سری ص ۱۶۰).

در دوره صفویه در ایران با وجود آن که نام محتسب به طور رسمی در اکثر شهرها مطرح بود ولی در عمل نقشی بسیار اندک داشت (لمبتون ص ۱۵۱) و بعد مذهبی خود را از دست داده بود و وظایف اداری آن به نهادهای دولتی دیگری واگذار شده بود و بخشی از وظایف شرعی و مذهبی محتسب در اختیار مراجع تقلید و مجتهدان قرار گرفت و به جای واژه حسبه از امور حسبیه استفاده شد (جعفریان ص ۱۳). که بار سازمانی و تشکیلاتی ندارد و دیگر تداعی کننده نهاد آفت زده حسبه نیست این واژه از عصر صفویه تا زمان حاضر کم و بیش میان فقها مطرح بوده و به معنای امور عام المنفعه ای است که شارع مقدس راضی به ترک و اهمال آنها نیست (بادکوبه ص ۲۲ و نیز ر.ک کرکی ج ۶ ص ۸ و ج ۱۱ ص ۲۶۶ و نائینی ج ۲ ص ۳۲۸ و خمینی تحریر الوسیله ج ۲ ص ۴۹۷).

در دوره قاجاریان، احتساب به گونه ای جدا از پلیس به کار خود ادامه می دهد (۴۱۰ بخش دوم و ۱۸۲ بخش سوم خنجی اصفهانی، سلوک الملوک ص ۱۷۶ و راغب ص ۱۱۷ و میرزای قمی جامع الشتات ج ۲ ص ۴۶۵ و منتظری ج ۱ ص ۱۹۱ به بعد و گلپایگانی الدرالمصنود ج ۱ ص ۲۴۰ و تبریزی میرزا جواد، صراط النجاه ج ۲ ص ۴۶۱ و البسی، النقی و التغریب ص ۱۱۵) و هر ساله به مزایده بیشتری گذاشته می شود و گاه محتسب برای تأمین بیشتر اهداف مادی خود، همزمان چند منصب را عهده دار می شد (بادکوبه همان ص ۱۱۰) و این خود، عامل مؤثری در بی اثری و تشریفاتی شدن و ضعف حسبه به حساب می آید. مثلاً در

سال ۷۳۴ ق در دمشق نظارت بر حسبه و نظارت بر خزانه به عهده یک نفر بود (ابن کثیر «البدایه و النهایه» ج ۱۴ ص ۱۲۸) و در سال ۳۱۹ ق در عصر خلیفه المقتدر شخصی به نام محمد بن یاقوت هم ولایت حسبه را به عهده داشت هم امیر شرطه بود. (همان ص ۱۸۹) نه تنها رئیس پلیس مسئول شرطه هم می شد بلکه گاه مهندس باشی، کلانتر و وزیر اطلاعات و دیگران را هم در مقام احتساب می توانیم ببینیم (سری ص ۱۶۰).

در دوره امیرالامرای (۳۲۲-۳۳۴ق) محتسبان کسانی بودند که خود نیاز به حسبت داشتند در ۳۲۹ق ابن خشیش محتسب بغداد با فریب، زیور آلات و لباس کنیزی را گرفت (بادکوبه همان ص ۶۲-۶۳ و نیز بین صولی «اخبار الرازی» ص ۱۴۸) و گاهی برای خلیفه به عنوان هدیه شراب کهنه می فرستاد (همان ص ۶۳).

وقتی خلیفه ای چون قاهر که به قول سیوطی -خود همواره مست است (سیوطی «تاریخ الخلفاء» ص ۳۸۸) مجری و ناظر امر به معروف باشد و خلیفه، معتضد عباسی، در حال مستی به امور حسبه رسیدگی کند (بادکوبه ص ۵۹)، زمانی که افرادی چون ابوبکر بن ناصر که مشهور به فساد است به منصب حسبه گماشته شوند (رابعی ج ۲ ص ۲۷۹) و افرادی چون یعقوب ضایع که مشهور به جهل و نادانی است توسط افرادی مثل عبدالله به سلیمان وزیر معتمد عباسی به سمت حسبه منصوب شوند (ابن شاکر ج ۲ ص ۴۳۶ و فهمی ص ۲۶۱-۲۶۲ و نیز بین بادکوبه ص ۵۹)، به دور از انتظار نیست اگر گفته شود که در قرن سوم و چهارم هجری ربا با انواع حیل های شرعی در میان مسلمان رواج پیدا کرده است (بادکوبه ص ۶۳) و محتسبان توانایی نظارت بر اعمال ثروتمندان و پولداران را نداشته اند (همان) و دولت، در مالیات گرفتن از تاجران که کالای خاص تجارت می کرده اند ناتوان بوده است (سری ص ۷۵-۷۶) و در سایه چنین مسامحه کاری هایی ثروت یعنی از این تاجران به حدی رسیده باشد که دولت از آنها وام بگیرد (بادکوبه همان). و گزارشات فراوانی مبنی بر رواج منکرات و تخلفات را، حتی در مساجد ببینیم (سری ص ۱۶۳).

نتیجه گیری

تاریخ جوامع اسلامی گواهی می دهد که در حکومت هائی که به نام اسلام در این جوامع حکومت کرده اند در بسیاری از موارد نتوانسته اند اسلام را آن چنان که حقیقت آن بوده است به اجرا در آورند و به علت آن که رهبران واقعی و مورد نظر خدا یعنی امامان معصوم (ع) شیعه در صحنه اجتماع و سیاست مورد بی مهری قرار گرفته اند دستورات اسلامی صرفاً به صورت ظاهر و به شکل انحرافی و در جهتی خلاف هدف دین به کار گرفته شده و دین صرفاً به عنوان وسیله ای برای جلب مشارکت مردمی با دولت و توجیه شدن و چشم پوشی از خطاها و انحرافات حاکمان جلوه کرده است و این مطلب از نحوه اداره بعضی از نهادهای مهم مذهبی مانند نهاد «حسبه» که متصدی امر به معروف و نهی از منکر بوده بیشتر قابل مشاهده است زیرا در این حکومت ها به عنوان مثال آفتنهائی چون عزل و نصب های بی ضابطه، استفاده های فرقه ای و جناحی از این دو اصل و خشونت و بی عدالتی علیه فرقه های دیگر توسط این نهاد و انجام فعالیت های ظاهری و بی محتوا به جای احیای ارزش ها در این نهاد در موارد و اماکن مختلف مشاهده شده و در این مقاله به تفصیل بیان گردیده است و مجموعه این آفت ها همان چیزی است که مؤلف آن را «سیاسی شدن دین» نامیده است.

پیشنهادها

- بر اساس یافته های این پژوهش، پیشنهاد می شود که برای پیشگیری از آفت سیاسی شدن دین در اداره امور جامعه اسلامی به خصوص در امور فرهنگی و مذهبی مانند امر به معروف و نهی از منکر به نکات زیر توجه شود:
۱. در زمانی که به معصوم دسترسی نیست از رهنمودها و احادیث موثق آنان در قالب فقاقت و اجتهاد مجتهدین جامع الشرایط کمک گرفته شود.
  ۲. برای این که خلأ نبودن معصوم در مجموعه اجرائی کشور آسیب های بیان شده در این مقاله ها و مانند آن ها را به بار نیآورد مجمع و شورای نظارتی از کارشناسان و فقهای جامع الشرایط و منصف برای سیاستگزاری و نظارت اجرائی بر اعمال نهاد امر به معروف نظارت کنند.

۳. در تصدی مسئولیت های دینی و فرهنگی از افرادی استفاده شود که دلبستگی واقعی و قلبی به ارزش های اخلاقی و دینی داشته و اهل سیاست بازی و مصلحت گرایی ثروت اندوزی نباشند در ضمن گذشته و سابقه آبرومندی داشته باشند تا بتوانند اعتماد مخاطبین را به خود جلب کرده و بر آن ها تأثیر گذار باشند.
۴. در امور فرهنگی و ارزشی از ورود به مسایل اختلافی و جناحی و سلیقه ای پرهیز شود و دستور کار نهادهای مذهبی تأکید بر امور متفق علیه و مسلم فیه باشد و این امور با نظارت یک شورای بی طرف و منصف از همه علما و حکما و کارشناسان بی طرف و منصف مدون و معین گردد.
۵. در صحنه عمل و در امور اجرایی نیز یک شورای منصف و کارشناس نحوه درست اجرای امور نظارت کند و نواقص و ناکامی ها را علت یابی کند.

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد تهران

دفتر نشر و بازاریابی

96170-82201

فهرست منابع

- ۱- آل بحر العلوم
- ۲- ابن اثیر، مبارک، جامعه الاصول، محقق: عبدالقادر ارناؤوت، بیروت ۱۳۸۹ ق ۱۹۶۹م
- ۳- ابن ابی الحدید عزالدین ابو حامد بن هبه الله بن محمد بن محمد بن محمد الحسین المدائنی (م ۶۵۶ق)، شرح نهج البلاغه، التحقيق: محمد ابوالفضل ابراهیم، المطبعة: منشور مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی، الناشر: دار الحیاء الکتب العربیه، ۱۹۵۶، ۱۳۷۸ ق
- ۴- ابن اخوه (محمد به احمد قریشی)، معالم القریه فی احکام الحسبه، تحقیق: دکتر محمود شعبان هیثه المصریه العامه للکتاب ۱۹۷۶ م ۱۴۰۹ ق
- ۵- ابن بطوطه محمد بن عبدالله بن اللواتی ابو عبدالله، تحفه النظار فی غرائب الامصار و عجائب الاسفار، تحقیق: علی المنتظر الکتانی، داراحیاء التراث العربی بیروت مؤسسه الرساله ۱۴۰۵ ق
- ۶- ابن تیمیه، احمد، الحسبه فی الاسلام، التحقيق: سعد بن سعده، کویت، دارالرقم ۱۴۰۴ ق، ۱۹۸۳ م
- ۷- ابن حزم الاندلسی، ابی محمد علی بن احمد بن سعید (م ۴۵۳ ق)، الفصل فی الملل و النحل و الاهواء، بیروت ۱۴۰۶ ق- ۱۹۸۶ م
- ۸- ابن خلدون المغربی، عبدالرحمن (م ۸۰۸ ق)، المقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب تهران ۱۳۵۲ ش
- ۹- ابن سلامه، الامام القاضی ابی عبدالله محمد بن سلامه (م ۴۵۴ ق)، دستور معالم الحکم و مآثور مکارم الشیم، مکتبه مفید قم
- ۱۰- ابن سلامه القطاعی، ابی عبدالله محمد (م ۴۵۴ ق)، دستور معالم الحکم و مآثور مکارم الشیم، مکتبه المفید قم [ابی تا]
- ۱۱- ابن طقطقی، تاریخ فخری، ترجمه: وحید گلپایگانی، تهران انتشار تعلمی و فرهنگی ۱۳۶۷ ش
- ۱۲- ابن عربی، ابوبکر محمد بن عبدالله، احکام القرآن، مصر مطبعة البابی الحلبي
- ۱۳- ابن عساکره، تاریخ مدینه دمشق
- ۱۴- ابراهیم حسن،
- ۱۵- ابویعلی، محمد بن حسین، الاحکام السلطانیه، تحقیق: محمد حامد فقهی بیروت، دارالکتب العلمیه ۱۴۰۳ ق ۱۹۸۳ م
- ۱۶- اشعری، علیف مقالات الاسلامیین، تحقیق، محمد محیی الدین عبدالحمید قاهره ۱۳۶۶ ق
- ۱۷- الانصاری، مرتضی بن محمد امین (م ۱۲۸۱ ق)، المکاسب، المطبعة الباقری قم الطبعة الاولى ۱۴۱۵، تحقیق: لجنة التحقيق
- ۱۸- برنیتون، کرین کالبد شکافی چهار انقلاب، ترجمه محسن ثلاثی، نشر آسمان، مهر ۱۳۷۰
- ۱۹- تبریزی، میرزا جواد، صراط النجاه، دفتر نشر برگزیده ۱۴۶۰ ق
- ۲۰- جعفریان، رسول، مقالات تاریخی ج ۵، قم نشر الهادی ۱۳۷۵ ش
- ۲۱- حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، داراحیاء التراث العربی ۱۴۰۳ ق، تصحیح و تعلیق: عبدالرحیم الربانی الشیرازی
- ۲۲- حسینی مراغی، میر فتح، العناوین الفقهیه
- ۲۳- خمینی، سید روح الله الموسوی (امام خمینی)، ولایت فیه و جهاد اکبر، انتشارات سید جمال تهران [ابی تا]
- ۲۴- خنجی اصفهانی، فضل الله بن روزبهان، سلوک الملوك، انتشارات خوارزمی، اسفند ۱۳۶۲ شمسی
- ۲۵- خیاط
- ۲۶- راغب الاصفهانی، ابی القاسم حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، المکتبه المرتضویه ۱۳۷۳ ق
- ۲۷- رشید رضا، تفسیر المنار
- ۲۸- رضائی راد، عبدالحسین، امر به معروف در ترازوی تاریخ، بوستان کتاب، قم ۱۳۸۴
- ۲۹- رضائی راد، تحولات نظارت اجتماعی در تمدن اسلامی، مقاله ای در همایش تمدن شناخت، مرداد ۱۳۹۰
- ۳۰- رضائی راد، عبدالحسین، دولتی شدن امر به معروف و نهی از منکر مشکلات و راهکارها، مقاله ای در مجله پژوهشنامه علوم سیاسی شماره ۲۱
- ۳۱- رضائی راد، عبدالحسین، رابطه امر به معروف با تکثر دینی و اجتماعی در مبانی انقلاب اسلامی، مقاله ای در مجله مطالعات انقلاب اسلامی شماره ۱۹ صفحه ۹۱-۱۱۱
- ۳۲- ری شهری، محمدی، میزان الحکمه
- ۳۳- الزمخشری، محمود، الکشاف، دارالمعرفه لبنان- محمود، الکشاف، دارالمعرفه لبنان [ابی تا]
- ۳۴- ژتلین فروند، سیاست چیست ترجمه عبدالوهاب احمدی، نشر آگه ۱۳۸۴
- ۳۵- ساشه دنیا، عبدالعزیز روش های اسلام شناسی در آمریکا، مقاله ای در مجله دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی، شماره ۴۷ و ۴۸
- ۳۶- ساکت، محمد حسین، نهاد دادرسی در اسلام، انتشارات استان قدس رضوی ۱۳۶۵ ش

دوره نوزدهم، تهران، آبان ماه ۱۳۹۷

96170-82201

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد تهران

- ۳۷- سبحانی، جعفر، منشور جاوید، قم مؤسسه امام صادق (ع)
- ۳۸- شریعتی، علی، شیعه مجموعه آثار ۷، نشر الهام دفتر تدوین و تنظیم آثار معلم شهید دکتر علی شریعتی چاپ هفتم ۱۳۷۸ ش
- ۳۹- شریف رضی، باقر، نظام الحکم والاداره فی الاسلام، ۱۳۸۶ ق ۱۹۹۶م نجف مطبعه الآداب
- ۴۰- الشیبانی، عبدالواحد محمد بن محمد، (الکامل فی التاریخ) دارالکتب العلمیه بیروت ۱۴۱۵ق، تحقیق ابوالفداء عبدالله القاضی
- ۴۱- الشیخی، صباح ابراهیم سعید، اصناف در عصر عباسی، ترجمه هادی عالم زاده، مرکز نشر دانشگاهی تهران ۱۳۶۲ش
- ۴۲- شیزری، عبدالرحمن بن نصر، نهایه الرتبه فی طلب الحسبه، قام علی نشره السید الباز العرینی باشراف محمد مصطی زباده، قاهره مطبعه اللجنه للتألیف و النشر ۱۳۶۵ق - ۱۹۶۰م
- ۴۳- طباطبائی، جواد، زوال اندیشه سیاسی در ایران، نشر کویر ۱۳۸۷
- ۴۴- طوسی، شیخ (ابو جعفر محمد بن الحسن بن علی ۴۶۰م) ۱۴۰۸ق-۱۹۹۷م، الاقتصاد الهادی الی طریق الرشاد، تحقیق: حسن سعید، مکتبه جامع چهلستون ۱۴۰۰ ق قم مطبعه خیام
- ۴۵- عبده، محمد، نهج البلاغه، دارالمعرفه بیروت
- ۴۶- الغزالی، ابو حامد محمد بن محمد، احیاء علوم الدین، مصر - مطبعه المعثمانيه المصريه ۱۳۵۲ق
- ۴۷- فارن جان، نظریه پردازی انقلاب ها، ترجمه فرهنگ ارشاد، نشر نی، مرداد ۱۳۸۵ ش
- ۴۸- فارن جان، مقاومت شکننده، ترجمه احمد تدین ۱۳۲۰ خدمات فرهنگی رسانه ای تهران
- ۴۹- فرتی، عبدالوهاب، رهیافتی بر علم سیاست و جنبش های اسلامی معاصر، قم ۱۳۷۹
- ۵۰- فیض الاسلام، علینقی، ترجمه و شرح نهج البلاغه امام علی (ع)، ۱۳۵۱ فروردین
- ۵۱- القاسمی، ظافر، نظام الحکم فی الشریعه الاسلامیه، بیروت دارالنفاس ۱۴۱۱ق
- ۵۲- قمی شیخ عباس، مفاتیح الجنان، ترجمه الهی قمشه ای، انتشارات ام ابیها، قم ۱۳۸۴
- ۵۳- قمی، میرزا ابوالقاسم، جامع الشتات، تحقیق مرتضی رضوی، انتشارات کیهان، ۱۴۱۶ق
- ۵۴- القنوجی، صدیق بن حسن، ابجد العلوم، تحقیق: عبدالجبار زکار، دارالکتب العلمیه ۱۹۷۹م بیروت
- ۵۵- گلپایگانی، (موسوی گلپایگانی)، سید محمد رضا، الدالمنصور فی احکام الحدود، به قلم علی کریمی جهرمی تقریرات اباحت آیه الله گلپایگانی، دارالقرآن الکریم، قم ۱۴۱۲ق
- ۵۶- لقبال، موسی، الحسبه المذهبیه فی بلاد المغرب العربی، الجزائر الشركه الوطنیه للنشر و التوزیع ۱۹۱۷م
- ۵۷- لمبتون- آن. کی. اس، دولت و حکومت در اسلام، ترجمه و تحقیق: سید عباس صالحی و محمد مهدی فقهی، چاپ و نشر عروج ۱۳۸۰ تهران
- ۵۸- بصری ماوردی، ابی الحسن علی بن محمد حبیب و قاضی ابویعلی، محمد بن حسین الفراء، احکام السلطانیه و الولايات الدینی، مکتب الاعام السلامی ۱۴۰۶ق
- ۵۹- مجلسی، محمد باقر (م ۱۱۱۱ق)، بحار الانوار، مؤسسه الوفاء بیروت، لبنان ۱۴۰۳ق ۱۹۸۳م
- ۶۰- محتسب، ابن بسام، نهایه الرتبه فی طلب الحسبه، مطبعه معارف بغداد ۱۹۸۶م
- ۶۱- مطهری، حماسه حسینی
- ۶۲- مفید، محمد بن محمد بن نعمان بن نعمان عکبری بغدادی (۴۱۳ق) الارشاد، قم کنگره شیخ مفید ۱۴۱۳ق
- ۶۳- مفید شیخ (النعمان محمد بن محمد) (م ۴۱۳)، اوائل المقالات، محقق: مهدی محقق تهران ۱۳۷۲ ش
- ۶۴- المقربزی، تقی الدین ابن عباس بن علی، الخطط المقربزیه، قاهره ۱۳۲۵ ق
- ۶۵- المناوی، محمد عبدالرؤوف، ضبطه و صححه احمد عبدالسلام، فیض القدير، شرح الجامع الصغیر من احادیث البشیر النذیر، دارالکتب العلمیه، بیروت لبنان الطبعة الاولى ۱۴۱۵ ق ۱۹۹۴م
- ۶۶- منتظری، حسینعلی، دراسات فی ولایه الفقیه و فقه الدوله الاسلامیه، قم دالفکر چاپ اول
- ۶۷- نائینی، محمد حسین، تشبیه الامه و تنزیر المله، با توضیح و پاورقی سید محمد طالقانی [بی تا و بی جا]
- ۶۸- النجفی، محمد حسن (م ۱۲۶۶)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، دارالکتب الاسلامیه، تهران چاپ هفتم ۱۳۶۷ ش، محقق: عباس القوچانی ۱۳۶۷
- ۶۹- النعمانی، محمد بن ابراهیم بن جعفر معروف به نعمانی، البغیبه، چاپ مکتبه الصدوق، تهران ۱۳۹۷ق
- ۷۰- النراقی، محمد بن مهدی، جامع السعادات، جامعه النجف الدینی، نجف ۱۳۸۳ق
- ۷۱- النراقی، محمد بن مهدی، عوائد الایام
- ۷۲- النعمان، القاضی بن محمد، دعائم الاسلام، دارالمعارف قاهره ۱۳۸۲ ق
- ۷۳- نوری الطبرسی، میرزا، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، تحقیق: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث الطبعة الثانيه ۱۴۰۹ ق

فهرست پایان نامه ها

- ۱- بادکوبه هزاوه، احمد، حسبه در سرزمین های شرق اسلامی از آغاز تا سقوط بغداد، پایان نامه دوره دکترای دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران ۱۳۷۹ شهریور رشته تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی

فهرست مقالات

- ۱- باهر، م، امر به معروف در جهان عرب، مقاله ای ترجمه شده در مجله ترجمان سیاسی شماره ۲۵
- ۲- ساشه دینا، عبدالعزیز، روش های اسلام شناسی در آمریکا، مجله دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد شماره ۴۷ و ۴۸
- ۳- سری، ابوالقاسم، منصب محتسب در ایران، محله حکومت اسلامی شماره ۳

منابع لاتین

- 1- Shafaat Ahmad, commanding good and forbidding evil, <http://saif-tripod.com/explore/dawah/.htm/85/11/24>
- 2- Michael Cook, commanding right and forbidding wrong in Islamic thought Cambridge University press due/ published February2001
- 3- Dr. Ulike freitage, commanding right and forbidding wrong in Islamic thought department of history SOAS: <http://www.History.as.ur/welcome.htm27/10/1383>
- 4- Richard Martin, methods in religious studies Chicago ufc. 1989
- 5- Encyclopedia of religion, ed.Elide part: Religious studies